

ОРЕСТ ІВАНОВИЧ ЛЕВИЦЬКИЙ ЯК ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

«З О. І. Левицького вийшов не публіцист, не популяризатор тільки, не суспільний діяч в загальному розумінні цього слова, не професіонал-учитель, а науковий діяч, який багато зробив, щоб пізнати рідний край в його минулому житті, і який залишив по собі наукове ім'я, що зайняло видатне місце в рядах української історіографії».

М. П. Василенко.

Академик Орест Іванович Левицький (1923 р.).

О. І. Левицький (1848–1922) — один із фундаторів Української академії наук, її третій президент (1922), посідає помітне місце в багатьох галузях науки. Його називають істориком, правознавцем, археографом, архівістом, етнографом. Окрім цього він був педагогом, белетристом, письменником. Його сучасники відзначали, що белетристична форма праць О. І. Левицького «ані трохи не шкодила вартості» їх, «вони через те не втрачали значіння ані для історика, ані для правника» (М. П. Василенко). «Через те він належить не тільки науці історії України, але й науці історії українського права, — писав у 1923 р. академік М. П. Василенко. — Тут його цінуватимуть і пам'ятатимуть за нього, як за одного з найсерйозніших і найталановитіших піонерів, які підготовляли ґрунт для будівлі ще молодого науки — історії українського права»¹. Мають рацію й етнографи, археографи, архівісти, які теж оцінюють вагомий внесок спадщини О. І. Левицького у становлення цих наук.

Але безспірними є висновки дослідників життя і діяльності академіка О. І. Левицького про те, що він «належав до того покоління українських істориків, яке відіграло вирішальну роль в утвердженні історії України як науки»² (В. Г. Сарбей,

Л. Г. Москвич). З творчою діяльністю вченого пов'язане становлення дисциплінарної структури української історичної науки, насамперед розвиток архівної і археографічної справи в Україні, дослідження історії українського народу XVI–XIX ст., «побутової історії» (історії повсякденності). Його науково-історична спадщина нараховує понад 200 праць і базується переважно на архівних матеріалах³. О. І. Левицький заклав фундамент для формування теоретичної бази історичних досліджень, роблячи акцент на «українськості» вітчизняної науки. Така його позиція аж ніяк не суперечить і сучасним уявленням про природу науки. Думка про монолітний інтернаціональний характер новоевропейської науки виявляється застарілим стереотипом. Безперечно, науці властива рання інтернаціоналізація її простору. За своєю суттю вона є екстериторіальним явищем, одним із найбільш космополітичних феноменів культури, проте у ній завжди була присутня національно-історична традиція⁴. Сучасні дослідження науки дедалі більше схильні наголошувати на безперечному впливі національного менталітету на розвиток усієї — фундаментальної і прикладної, природознавчої та гуманітарної — науки. Національну науку вирізняє також існування цілісного наукового співтовариства. Кожна країна (нація), розвиваючи науку, створює особливий науковий простір, який певним чином кореспондує з державним (національним) простором. Л. Пастер зазначав, що наука не має батьківщини, проте ніхто не може абсолютно ігнорувати ту обставину, що вчені її завжди мали і мають. Інший бік складної ситуації фіксує теза про те, що політики у сфері науки виступають як «націоналісти», а вчені — як «інтернаціоналісти»⁵.

Реконструюючи діяльність О. І. Левицького як організатора української історичної науки, окрім уже наведеного теоретичного посилу, варто зважати також на деякі висновки вчених щодо характерних рис української науки взагалі. Обтяжливі нашарування внутрішньополітичного, соціокультурного та міжнародного характеру зумовили фрагментарність, епізодичність і певну анклавність українського національно-культурного руху взагалі та наукового зокрема. Українська наука більшою мірою розвивалася, по-перше, всупереч політиці, по-друге, як гуманітарна

й, до того ж, як опозиційна за своїм тематико-проблемним спрямуванням та концепційним арсеналом. В. В. Кізіма писав: «Феномен української науки парадоксальний у тому відношенні, що вона протягом майже всієї своєї історії перебувала в непевному стані буття-небуття... «Бути чи не бути?» — питання, яке визначало не тільки зусилля подвижників української науки, отже й виживання останньої, а й значною мірою сам зміст цих зусиль, тобто характер та динаміку її компонентів і структури»⁶.

Методологічну парадигму дослідження проблеми (О. І. Левицький і становлення української історичної науки) складає інституціональний підхід. Адже оформлення і діяльність наукових товариств — від НТШ у Львові до УНТ у Києві та УАН (ВУАН), їх видавничих установ, книгарень, бібліотек і музеїв — завершувало перший і найскладніший цикл інституціоналізації української науки, внаслідок чого вона почала розвиватися як нова соціальна реальність: як в інституційно-організаційній формі, так і в предметно-дисциплінарному сенсі. Інституціональний підхід дозволяє піднятися над персональною компонентою українського наукового руху. Біографічний жанр є домінуючим в українській історії історичної науки. Щоб подолати однобічність у дослідженні історії науки, варто в центр аналізу поставити не індивіди, а інститути, впорядкувати зв'язки безособового характеру⁷.

Діяльність О. І. Левицького в царині української історичної науки має свою історіографію, певні традиції, і, зрозуміло, стереотипи. Грунтовні праці про Левицького були створені ще його сучасниками (М. С. Грушевський, М. П. Василенко, П. Г. Житецький, В. Щурат, В. С. Іконніков, С. О. Єфремов, В. О. Біднов, Д. І. Багалій та ін.)⁸. Не оминали його увагою й радянські історики (М. Н. Петровський, М. І. Марченко, Я. І. Дзира)⁹. З початку 1990-х рр. увага до постаті О. І. Левицького зросла, більш детально і об'єктивно досліджено історію перших місяців і років існування УАН. Не справдився стереотип щодо замовчування в радянські часи факту президентства О. І. Левицького в УАН (про це писали В. Г. Сарбей, Я. І. Дзира, Л. Г. Москвич)¹⁰.

Початок наукової діяльності О. І. Левицького пов'язаний з періодом українського національного відродження. Осередком українського руху був Київ. Тут в університеті працювали В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, В. С. Іконников, І. В. Лучицький, Ф. О. Терновський та ін.

Роки навчання О. І. Левицького в Київському університеті (1870–1874) збіглися з поживленням українського національно-культурного руху, який захопив і значну частину студентської молоді. «Український рух серед місцевої інтелігенції, — писав О. І. Левицький, — досяг тоді значних розмірів: він уже цілком вийшов за межі попередньої конспірації і одверто ступив на шлях утворення національно-політичної партії з ґрунтовно обробленою програмою бездоганно поступового напрямку»¹¹. Важливу роль у розгортанні національно-культурного і національно-просвітницького руху відіграли в той час київська «Громада» та український осередок Географічного товариства.

Дослідники вважають О. І. Левицького учнем В. Б. Антоновича. За оцінкою М. С. Грушевського він «став одним з найпильніших слухачів нового доцента, одним із найперших у хронологічному порядку учнів, дуже зблизився з ним особисто, найближче підійшов до його наукових, архівних інтересів»¹².

Студентські роки О. І. Левицького стали першим періодом формування ним свого власного наукового середовища і українського історичного співтовариства. Динамічно йшов процес формування інтелектуальних мережевих зв'язків. Із університетських стін вони перенеслися в архів, Київську археографічну комісію, редакції наукових часописів¹³. Напрацьовані в 70–80-х рр. XIX ст. корпоративні зв'язки стали основою для подальшої розбудови організаційних форм української історичної науки.

Традиційна історіографія зображує О. І. Левицького як активного діяча українського визвольного руху, який переслідувався царським урядом, зазнавав утисків, не був допущений до викладацької роботи в Київському університеті і т.п. Але, на думку сучасників академіка, він був дуже обережною людиною

(за оцінкою М. П. Василенка — «полохливою»), завжди стояв осторонь і за все своє життя не мав жодного відношення до політичного напрямку в українському національному русі.

Студії над історією під керівництвом В. Б. Антоновича природно визначили наукові інтереси О. І. Левицького. Це була виключно історія України. Наукова творчість вченого канонічно вписувалася в народницький напрямок української історіографії.

Для організаційного становлення української історичної науки важливе значення мало окреслення власне предмету історичних досліджень. У Левицького був один пріоритет — «народня історія». Він вважав особливістю історії України те, що тут «народ завжди брав найдіяльнішу участь у долі своєї батьківщини»¹⁴. Дипломна робота О. І. Левицького «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века» (1874 р.) стала науковою подією в тодішній історіографії. Цю тему він продовжив у 1901 р. — в «Очерках народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века». Він писав: «Історія Малоросії більше, ніж якась інша, є історія народу. За найблискучий та найцікавіший її період справедливо вважаємо XVII вік, коли український народ виявив найвище напруження своїх духовних сил, і хоч на короткий час, улаштував своє життя за своїми одвічними ідеалами»¹⁵.

Після закінчення університету О. І. Левицький став науковим секретарем-діловодом в Київській комісії для розгляду давніх актів (з 1874 р. по 1921 р.). Багатолітня робота в Комісії, апробовані організаційні форми наукових досліджень стали базою для формування структур майбутньої УАН. Цілком закономірно, що в 1921 р. ця Комісія увійшла до складу установ та організацій УАН. Як секретар Комісії Левицький відзначався надзвичайною працездатністю, від нього значною мірою залежав успіх всієї її діяльності. Він редагував праці Комісії, займався видавничими справами, вів ділове листування, укладав угоди з друкарнями, робив коректуру текстів, писав звіти, складав кошториси, вів розрахунки з авторами та переписувачами документів. О. І. Левицький став також і першим історіографом Київської археографічної комісії. В 1893 р. він

створив працю «Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов (1843–1893). Исторические записки о ее деятельности», в якій прослідкував історію утворення та становлення організаційних форм української історичної науки.

Першою працею О. І. Левицького в Комісії було наукове видання «Літопису Самовидця». За оцінкою Д. І. Багалія, «цю розвідку треба визнати за зразок для інших майбутніх дослідників «про козацькі літописи». Досвід роботи над літописами був використаний пізніше М. Н. Петровським та О. А. Бевзо (публікатор і дослідник Львівського літопису, над яким теж працював О. І. Левицький)¹⁶.

О. І. Левицький став основоположником багатьох нових тем і напрямків історичних досліджень. Серед них, зокрема, питання родинних відносин, які до нього вивчалися переважно в фольклорно-етнографічному аспекті. Цю тему О. І. Левицькому «підкидали» документи актових книг Київського Центрального архіву («Шлюб на Русі-Україні в XVI-XVII ст.», 1885 р.). Зробивши історію родини, сімейних стосунків предметом історичних досліджень, Левицький не тільки сприяв інституціоналізації дисциплінарної структури історичної науки, а й окреслив методологію досить популярної сьогодні історії повсякденності. Він писав у «Нарисах народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.»: «...народне життя і в пору проявлення найвищої сили і енергії, і в часи її занепаду повинно мати однаковий інтерес для історика, бо в тім і в другім разі народ живе, а не замирає, і в його житті без перерви відбуваються еволюційні процеси, пильне слідження над якими і є головним завданням історії»¹⁷.

Велике значення для становлення української історичної науки мала діяльність наукових товариств. Сучасники писали про О. І. Левицького, що він не був кабінетним вченим. Він брав активну участь у роботі Історичного товариства Нестора-Літописця, що було засноване 24 листопада 1872 р. при Київському університеті. В 1878 р. Левицький був обраний дійсним членом цього товариства, в 1885 р. — членом Ради, а в 1902 р. — заступником голови.

О. І. Левицький був активним співробітником журналу «Киевская старина». На творчий доробок Левицького в часописі звернув увагу І. Я. Франко, поставивши його ім'я в один ряд з іншими істориками, праці яких відігравали провідну роль у журналі¹⁸.

В 1907 р. група вчених Києва заснувала «Українське наукове товариство». З перших днів діяльності УНТ О. І. Левицький брав у ньому активну участь (входив до складу ради, був заступником голови), постійно бував на засіданнях, читав доповіді, вміщуючи їх в записках Товариства та інших часописах. 1913 р. УНТ ухвалило розпочати видання тримісячного журналу «Україна». Журнал почав виходити за редакцією М. Грушевського, Ф. Корша, О. Левицького, О. Шахматова.

В останні роки О. І. Левицький був близьким до часопису «Літературно-науковий вісник». Разом з іншими вченими проводив велику роботу з організації Всенародної бібліотеки (тепер — НБУ ім. В. Вернадського). За пропозицією Левицького був створений «Комітет для охорони пам'яток історії та мистецтва».

Вінцем наукової кар'єри О. І. Левицького стала УАН. Перше спільне засідання УАН відбулося 27 листопада 1918 р. в будинку УНТ під головуванням якраз Левицького, і помер він 9 травня 1922 р., будучи президентом УАН.

Крім науково-дослідної роботи в УАН О. І. Левицький багато сил і енергії віддавав організаційній роботі по налагодженню діяльності академічних установ. Він очолював Соціально-економічний відділ УАН, був головою «Товариства правників», брав участь у роботі Археографічної комісії при Першому історично-філологічному відділі.

Після прийняття 22 грудня 1988 р. Президією АН України постанови щодо пошанування О. І. Левицького, зроблені лише перші кроки. Попереду копітка робота із створення наукової біографії вченого, перевидання його творів, збір якнайповнішої бази документів та ін.

¹ *Василенко М. П.* Академик Орест Іванович Левицький // М. П. Василенко. Вибрані твори: В 3 т. — Т. 2. Юридичні праці. — К., 2006. — С. 208.

² *Сарбей В., Москвич Л.* Академік Орест Левицький // Київська старовина. — 1998. — № 6. — С. 74.

³ *Сарбей В. Г., Москвич Л. Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / Наук. ред. акад. В. А. Смолій. — К.: 1998.

⁴ *Бернан Дж.* Наука в истории общества. — М., 1956. — С. 17.

⁵ *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональний аспект розвитку (кінець XIX — початок XX ст.). — К., 2006. — С. 7.

⁶ *Кізіма В.* Переднє слово. Феномен української науки як проблема // Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX — XX століть: Навч. посібник. К., 1998. — С. 8.

⁷ *Зайцева З.* Український науковий рух... — С. 19.

⁸ *Грушевський М.* Орест Левицький // Україна. — 1924. — № 1–2; *И. Ж. [Игнат Житецкий]* Левицкий Орест Иванович // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — СПб., 1896. — Т. 17; *Щ[урат] В.* Орест Ів. Левицький // Зоря. — 1897. — № 11; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2. — Кн. 2; *Єфремов С.* Історія українського письменства. — К., 1911; *Біднов В.* Що читати по історії України (коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. — Кам'янець-Подільський, 1919; *Багалій Д. І.* Нарис української історіографії. Джерелознавство. — К., 1925. — Т. 2; *Його ж.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — К., 1928. — Т. 1.

⁹ *Петровський М. П.* До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. — Ніжин, 1926. — Кн. 6; *Петровський М. П.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930; *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959; *Дзира Я. І.* Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. — К., 1968. — Вип. 3.

¹⁰ *Сарбей В. Г., Москвич Л. Г.* О. І. Левицький — президент Української Академії наук // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5; *Сарбей В. Г., Москвич Л. Г.* Учений з роду Левицьких // Наука і суспільство. — 1990. — № 6; *Москвич Л. Г.* Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О. І. Левицького) // Укр. іст. журн. — 1968. — № 12; *Дзира Я. І.* Третій президент // Історія українського середньовіччя: Козацька доба. Зб. наук. праць: У 2 ч. — Ч. 1. — К., 1995; *Дзира Я. І.* Як загубили Президента // Радянська освіта. — 1989. — 15 травня.

¹¹ *Левицький О.* Українці у приймах в чужій часописі // Наше минуле. — 1919. — № 1.

¹² *Грушевський М.* Орест Левицький // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 200.

¹³ *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. — К., 1993.

¹⁴ *Левицький О.* Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — Вып. 1-й. — К., 1875. — С. 2.

¹⁵ Його ж. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини другої половини XVII віку. — Харків, 1930. — С. 13.

¹⁶ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — К., 1970. — С. 164.

¹⁷ *Левицький О.* Нариси народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 33898. — Арк. 5.

¹⁸ *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 387.